

LÉNÁRT ESZTER

A tatár mássalhangzórendszer történetéhez
a tatár nyelvjárások orosz jövevényszavai
alapján

A tatár nyelvészeti kutatások történetében Abunzjanov könyve az egyetlen olyan átfogó munka, amely a tatár nyelv orosz jövevényszavait dolgozza fel¹. Bár a kérdést több oldalról megvilágítva, részletesen tárgyalja, mégis meglehetősen elnagyolt képet kapunk például az átvételek hangtanát illetően. Utalásokat találunk Bálint Gábornál², s Bogorodickij a tatár nyelvvel foglalkozva néhány oldalt szentel a tatárba került orosz jövevényszavak hangtani kérdéseinek³. A kérdést érintette Thomsen⁴, Poppe⁵ és a SzTLJa⁶.

A jövevényszavak átvételének részletes hangtani vizsgálata szempontokat nyújt nyelvtörténeti vizsgálódások - a tatár nyelvjárások kialakulása és történeti viszonyuk tisztázása számára.

E dolgozat a tatár nyelvbe került orosz jövevényszavak szókezdő mássalhangzóit vizsgálja⁷.

A TATÁR MÁSSALHANGZÓRENDSZER

Explozivák: p, b, t, d, k, g, q

Spiránsok: f, /v/, w, s, z, š, /ž/, /šč/, ɣ, χ, x, /h/

Affrikáták: č, ǰ, /c/

Likvidák: l, r

Nazálisok: m, n, ŋ

A zárójelben lévő hangok csak jövevényszavakban fordulnak elő. Az f az arab és a perzsa jövevényszavak határára került be a fonémarendszerbe, de már /pl. tremuláns hangkörnyezetben/ tatár szavakban is előfordul p helyén: tufraq ~ tupraq 'föld' < *topraq yafraq 'levél' < *yapraq yefäk 'selyem' < *ipäk. Eredeti tatár szavakban szókezdő helyzetben csak a következő hangok állhatnak: b, t, k, q,

s, š, ʃ, š, m, bár néhány esetben d- áll szókezdő helyzetben, s ez a jelenség, úgy tűnik, nem új⁸. Ujabbnak tűnik viszont a b- szórványos zöngétlenedése, mely az arab és perzsa jövevényszavak hatásával magyarázható, ld. *bičaq > pičaq 'kés'⁹. Szókezdő helyzetben ezeknek a hangoknak mindmáig alacsony a megterheltsége.

AZ OROSZ MÁSSALHANGZORENDSZER

Az orosz mássalhangzók kétféle fonematikus variánsera oszlanak: kemény és lágy mássalhangzókra.

<u>p, p</u>	<u>b, b</u>	<u>x, x</u>	
<u>t, t</u>	<u>d, d</u>	<u>č</u>	
<u>k, k</u>	<u>g, g</u>		<u>z, z</u>
<u>f, f</u>	<u>v, v</u>		<u>z, z</u>
<u>s, s</u>	<u>z, z</u>		<u>m, m</u>
<u>š</u>	<u>ž</u>		<u>n, n</u>
<u>c</u>			<u>l</u>

A TATÁR NYELVJÁRÁSOK

A tatár nyelvben három nyelvjárási csoport különíthető el: 1./ Középső /kazanyi/ 2./ Nyugati /miser/ 3./ Keleti /szibériai/¹⁰.

1. Középső nyelvjárások

Ez a csoport sok nyelvjárásra oszlik, s nagyobbak a különbségek közöttük, mint a miser nyelvjárások között. Ennek töbtek között az az oka, hogy nagy területen beszélnek, s hogy az e nyelvjárásokat beszélők hosszú idő óta különböző népcsoportokkal = mordvinokkal, cseremiszekkel, baskirokkal, csuvásokkal és oroszokkal - élnek egymás mellett. Egy részük megkeresztelkedett, s így az oroszokkal szoro-

sabb kulturális kapcsolatba került.

Hangtani sajátosságok: a./ az uvuláris hangok megléte

/q, ɣ, x, ŋ/

b./ a č, ĵ nem affrikáták, inkább spiránsok

c./ y + V_{vel} ĵ + V_{vel}

d./ q x

2. Miser nyelvjárások

Ez a nyelvjárás csoport jóval egységesebb, mivel kevésbé érintkeztek más népekkel, s a széttelepedésük is késői /16. sz. eleje/. Két alcsoportra oszthatók: č-ző nyelvjárások /tmn, lmb, kuzn, xvl, mäl, m-kar, o-miš/ és c-ző nyelvjárások: srg, čpr, bayk.

Hangtani sajátosságok: a./ q, ɣ, x helyén k, g, x

b./ Szókezdő helyzetben nincs ĵ, csak

ɣ

c./ A č, ĵ affrikáták¹¹

AZ OROSZ SZÓKEZDŐ MÁSSALHANGZÓK MEGFEJELESEI A TATÁR NYELVJÁRÁSOKBAN

1. or. p-, p- /n, n^b /

120 orosz szó 248 féle változatban 545 nyelvjárási előfordulással.

Döntő többségben megőrződött a zöngétlen zárhang: or. paliča → palica 'otval, lopatka dlja očistki lemexa soxi ili pluga' /tmn, lmb, kuzn/¹² 226 változat 507 nyelvjárási előfordulással. Élesen elkülönül a két nyelvjárási csoport: a miser nyelvjárások egyetlen egy szó kivételével megtartották a szókezdő p-t, míg a középső nyelvjárásokban szorványosan zöngés szókezdő b- is előfordul, ld. or. paj → bay 'dolja, paj' /t.ya, kaz. arls, mäl/ - 6 orosz szó 11 változata összesen 17 nyelvjárás előfordulással. Az egyetlen

zöngés szókezdőjü miser adat pontosan megegyezik egyes középső nyelvjárásokban található alakokkal. Az or. plan --> flant /böre/ szókezdő f- hangja hiperurbánus jelenség. Egy szó: pogreb több nyelvjárásban n-nel fordul elő, ld. näwräp /mäl, čst, t.ja, ornb, o-miš/, nügräp /mäl/ és nügäräp /m-kar/, de előfordul b-vel is, ld. bügräp /ečk, gäy/ és p-vel, ld. pabrik /nokr/, pugar'ap /kuzn, xvl, čst, bayk/, pobrek /nokr/, pugr'ap /o-miš/, pugräp /tmn, mäl, srg, čpr/, pu'rip /kas/, pügräp /čst, mäl, čpr, ornb/, tehát egy nyelvjárásban több alakban is.

2. or. b-, b- /f. f. /

26 orosz szó 52 féle változatban 91 nyelvjárasi előfordulással.

A szavak többségében megmaradt a b-, ld. or. beljanka --> bilänke /gäy, ečk/ 'belyj grib' és további 39 változat 68 nyelvjárasi előfordulással. Azonban 6 orosz szó 9 változatánál /19 nyelvjárasi előfordulással/ szókezdő p-t találunk, pl. or. brus --> poris, porus /minz, böre, gäy/ elsősorban a középső nyelvjárásokban. Az or. boloto szó előfordul szókezdő m-mel is, ld. mulata /m-kar/ és mullata /t.ya-k.t /.

3. or. t-, /r /

15 orosz szó 25 féle változatban 63 nyelvjárasi előfordulással.

A tatár szavak többségében megmaradt a t-, pl. or. tarelka --> tälinkä, tärikä /gäy/ és további 18 változat 51 nyelvjárasi előfordulással. Szórványosan előfordul zöngés szókezdő is, elsősorban a középső nyelvjárásokban: or. tavro --> dabra /gäy/ - összesen 3 orosz szó 3 nyelvjárasi előfordulással. Egy orosz szó átvételénél k- szókezdőt találunk: or. tarantas --> karantas /zäy-krš, bär, nokr/.

4. or. t- /тt/

7 orosz szó 25 féle változatban 18 nyelvjárási előfordulással.

3 orosz szó 5 változatban 10 nyelvjárási előfordulással t- szókezdővel fordul elő, pl. or. tjuk --> toq /ečk, k-uf/ 'mešok', 3 orosz szó 4 változatban 6 nyelvjárási előfordulással č-vel található, pl. or. t'erka --> čurka /m-kar, čst-krš/ ill. čürkä /gäy/. Egyedül a čpr. nyelvjárás őrizte meg a t-t két szóban: or. t'etka --> t'uka 'rodnaja sestra' és or. tjarka --> t'are.

5. or. d- /g /

16 orosz szó 22 féle változatban 48 nyelvjárási előfordulással.

Egyetlen orosz szót találunk csak zöngétlen szókezdővel 2 változatban 17 nyelvjárási előfordulással a miser nyelvjárásokban, ld. or. dušno --> tušna. Egyébként mindenütt d- szókezdőt találunk: or. dostion --> dastuyin.

6. or. d- /g^b/

4 orosz szó 5 féle változatban 7 nyelvjárási előfordulással.

Ebből 4 változatot d-, egyet pedig l- szókezdővel találunk /egyazon nyelvjárásban/: or. derjuga --> diruga /srg, ečk/ és leruga /srg/.

7. or. k-, k- /k, k^b/

76 orosz szó 138 változatban 204 nyelvjárási előfordulással. A szavak döntő többségében k- szókezdőt találunk, pl. or. kvašnja --> kašne /nokr, glz/ 'kaduška', összesen 122 változat 186 nyelvjárási előfordulással. 6 változatban, 8 előfordulással q- szókezdőt találunk a középső nyelvjá-

rásokban, pl. or. karandaš → qarendäš /kaz.ar-mam, t.ya-k.t/, 6 változatban 6 előfordulással g- szókezdőt találunk a miser nyelvjárásokban, pl. or. karatnik → garitna /tmn/, 2 változatban /3 nyelvjárási előfordulással/ x- szókezdőt találunk a miser nyelvjárásokban, pl. or. kukol' → xuxal' /kuzn/. Egy példa van glottális zár kezdettel: or. kočerga → čüčer^ci /kas/ és egy példa d- szókezdővel: or. kruzka → daruški /t.ya-trx/.

8. or. g-, g- /1, 2b/

31 orosz szó 95 változatban 156 nyelvjárási előfordulással.

Döntő többségük g- /ill. egy adatban y- / szókezdettel található, pl. or. gvozd' → giviz /kuzn/, összesen 90 változat 145 nyelvjárási előfordulással, de a középső nyelvjárásokban előfordul k- szókezdet is, pl. or. gostinec → küčtänäč /kaz.ar-krš, kaz. ar-döb, t.ya, kmäl/ 3 változatban 9 nyelvjárási előfordulással. A miser nyelvjárásokból zöngétlen szókezdőre csak egy példánk van: küstänäč /xvl/.

9. or. f-, f- /q, qb/

4 orosz szó 9 változatban 14 nyelvjárási előfordulással.

Ebből 7 változatban /4 orosz szó 7 nyelvjárási előfordulással/ p- a szókezdő, pl. or. fartuk → partuk /srg/, egy változatban 3 nyelvjárási előfordulással megmaradt az f-: fartik /tmn, kuzn, srg/. Egy változatban 4 nyelvjárási előfordulással k- szókezdőt találunk: or. fital' → kiltä /t.ya/ /de tatár köznyelvi filtä!/.

10. or. y-, y- /b, bb/

38 orosz szó 89 féle változatban 209 nyelvjárási előfordulással .

Elsősorban a miser nyelvjárásokban megmaradt a v-, pl. or. valek ---> valük /kuzn/ összesen 41 változatban, ebből csak 4 a középső nyelvjárásokban. A középső nyelvjárásokban a v--t elsősorban b- helyettesíti, pl. or. vagon ---> bayun /minz, böre/ összesen 16 változatban /19 változattól/ 29 nyelvjárási előfordulással. A középső nyelvjárások ezen kívül még helyettesítik 1° w--vel, pl. or. valek ---> wäläk /t.ya/ - 3 változat 12 nyelvjárási előfordulással; a miserben erre csak egy példa van, 2° p--vel, pl. or. venik ---> pindek, pinnek /minz/ - két változat 2 nyelvjárási előfordulással; a miserben erre nincs példa, 3° m--mel, pl. or. venik ---> milnek /kaz.ar-mam/ 6 változat 13 nyelvjárási előfordulással, míg a miserben 4 változat 4 előfordulással, 4° g-/j--vel, pl. or. voobšče ---> yupči; g- szókezdőre a miserben csak egy példa van. Egy példa van a gäy nyelvjárásban a vo- ---> ü- hanghelyettesítésre: or. vovse ---> üpčä, ez tulajdonképpen a v- ---> w- kategóriájába tartozik. Sok esetben a v- a szóeleji mássalhangzó torlódások miatt eltűnt, főleg a miser nyelvjárásokban

11. or. g- /c /

31 orosz szó 61 változatban 104 nyelvjárási előfordulással.

Az orosz g- a tatárban is g-, pl. or. salfetka ---> salfit /cšt/ néhány kivételtől eltekintve, melyek a hangkörnyezet hatására változtak meg. 1° or. svod ---> zbut a zöngés -v- hatására. 2° or. sanočka ---> čänäčkä /ngb-krš/, čänäškä /kaz.ar-krš, zäy.krš, alb-krš/ és or. sanice ---> čänisä /kas/ az orosz č, ill c hatására lett a tatárban č-. Az izes-, is-, ic- szókezdetek az orosz szavak szóeleji mássalhangzó torlódásának feloldásai, pl. or. sboina ---> izbuy /kaz.ar-ls/, or. svod ---> izbut /t.ya-trx, čpr, čst/, or. snast' ---> ičnač /gäy/ 'ručnoj tkackij stanok', or. skam'ja ---> eskämiyä /kaz.ar-lš, čpr/, or. sxod ---> iskut /böre/.

12. or. g- /ct /

17 orosz szó 29 féle változatban 50 nyelvjárási előfordulással.

č-t találunk elsősorban a középső nyelvjárásokban, pl. or. semja → čimä /nokr, glz, k-uf/, összesen 22 nyelvjárási előfordulásból 19-ben, 3 helyen fordul elő a miserben. g-t elsősorban a miser nyelvjárásokban találunk, pl. or. svjaz' → sevaz /tmn/ 24 előfordulásból 19-ben. Az eč- az orosz szóban lévő mássalhangzó torlódás feloldása: or. slega → ečliyä /gäy/ 'perekladina na cerlake'.

13. or. z- /γ /

21 orosz szó 33 féle változatban 46 nyelvjárási előfordulással.

Többségük z- szókezdővel található, pl. or. zaval → zäbäl /ornb/ 'skam'ja složennaja iz samannyx kirpičej' összesen 25 változat 37 nyelvjárási előfordulással. Csak a középső nyelvjárásokban előfordul 1° ǰ-, pl. or. zastup → ǰastug /kaz.ar-krš, kaz.ar-döb/ 2 változatban 3 előfordulással; 2° g- 1 előfordulás: or. zaponka → gäpün /gäy/; 3° ǰ- 2 szó a minz. nyelvjárásban - ezt baskir hatásnak kell tulajdonítanunk, pl. or. zontik → ǰuntik; 4° két változatban d-t találunk, ld. or. zastup → dastup /nokr/ és dastuk /kaz.ar-mam/.

14. or. z- /ɣ /

3 orosz szó 3 féle változatban 17 nyelvjárási előfordulással.

A miser nyelvjárásokban minden esetben z-t találunk, pl. or. zipun → zibin, összesen 14 variáció; a középső nyelvjárásokban ǰ-t, pl. or. zerno → ǰurna /kaz.ar-mam, t.ya-k.t, minz/.

15. or. š- /w/

15 orosz szó 19 változatban 30 nyelvjárási előfordulással.

Mindkét nyelvjáráscsoportban š- szókezdőt találunk, pl. or. šavka ---> šawka /or-miš/ 'malen'kaja sobaka, mos'ka'. A šč- szókezdőre mindkét nyelvjáráscsoportban csak egy-egy példa van: or. šaška ---> časka /tmn/ 'šaški dlja samovarja' és or. šipčy ---> čepeš /minz/.

16. or. ž- /x/

9 orosz szó 13 féle változatban 35 nyelvjárási előfordulással.

Mindkét nyelvjáráscsoportra az a jellemző, hogy megmaradt a ž- szókezdő, pl. or. želob ---> žulap /kaz.ar-mam, kas, t.ya, minz/. Kivétel ez alól két szó, amelyet jl-vel találunk egy miser ill. egy középső nyelvjárásban: or. želob ---> julap /čst, kas/.

17. or. šč- /wy/

2 orosz szó 2 féle változatban 6 nyelvjárási előfordulással.

Az egyik változat šč- szókezdővel található, egy előfordulás: or. ščekolda ---> čakul /kuzn/; a másik változat ešt- szókezdővel, pl. or. šči ---> ešti /kaz. ar-ätñ/ 'goroxovoe ili čečevičnoe pjure'. A tatár nyelvjárások azt mutatják, hogy az or. šč- az átadó nyelvjárásokban két mássalhangzó kapcsolata, és nem šš, s a tatárban egy magánhangzóval feloldották a mássalhangzó torlódást.

18. or. j- /ü/

10 orosz szó 17 féle változatban 32 nyelvjárási előfordulással.

Többségükben megmaradt a y- szókezdő, pl. or.

jajčnica → čajniča /kuzn, xvl/. 2 változatban 12 orosz szó/ č- szókezdő található, a középső nyelvjárásckban, pl. or. jara → jam /minz/.

19. or. x- /x /

4 orosz szó 7 féle változatban 16 nyelvjárási előfordulással.

Egy részüknél szókezdő x-t találunk, pl. or. goli → xut /čst, mál/ /2 orosz szó, 5 változat 9 előfordulással/, más részüknél k-t, pl. or. xoloda → kaluda /kuzn, xvl, čst/ 2 változatban 6 előfordulással. A minz nyelvjárásban valánis q-t találunk: or. xutor → qutar.

20. or. č- /č /

13 orosz szó 34 féle változatban 61 nyelvjárási előfordulással.

Döntő többségükben megmaradt a szókezdő č-, ld. or. čarka → čarčá /ngb-krsé/ 'pjunka s nožkoj' összesen 29 változatban 47 nyelvjárási előfordulással, mind a 13 orosz szó. A középső nyelvjárásból van példánk g- szókezdőre, ld. or. česanki → sačinká /minz/ 1 orosz szó 3 változatban 5 előfordulással; č- szókezdőre, pl. or. čurka → šurčiká /kaz.ar-blit, kaz. ar-mam/ összesen 2 orosz szó 2 változatban 8 előfordulással. A srg miser nyelvjárásban egy példa van c- szókezdőre: or. čarka → carika.

21. or. č- /č /

3 orosz szó 17 féle változatban 38 nyelvjárási előfordulással.

A nyelvjárásokban elsősorban č- szókezdőt találunk, pl. or. caplja → čəpljá /xvl, mál/ összesen 33 előfordulással, de č- szókezdő is található pl. or. čen → šəp /gäy/ 2 változatban 2 előfordulással; és g-, pl. or.

cep + tat. agač → sabagač /lmb/. Feltűnő, hogy nincs példa g- szókezdőre a miser nyelvjárásokban. Lehetséges, hogy a szavak egy része orosz nyelvjárási č-zést tükröz.

22. or. l-, ḷ- /l, ḷ/

29 orosz szó 63 változatban 149 nyelvjárási előfordulással.

A szavak nagy részében megmaradt a szókezdő l- min-két nyelvjárascsoportban, pl. or. lavka → lawka /m-kar/, összesen 52 változatban 108 nyelvjárási előfordulással. A szavak egy csoportjánál protetikus e ill. i hang található, pl. or. lapša → elākšā /miser/ és ilagša /kaz.ar-krš/. 2 példa van n- szókezdőre, ezek egyikét a szóbelseji nazális indukálta: or. lampa → nampa /kaz.ar-mam, bār/. Egy szóban szókezdő ḷ-t találunk: or. laska → jātcā /bōre/.

23. or. r-, ṛ- /r, ṛ/

9 orosz szó 17 féle változatban 27 nyelvjárási előfordulással.

Nagyobbik részénél megmaradt az r- szókezdő, pl. or. rodnik → ratnik /kuzn, tmn/, összesen 6 orosz szó 10 változata 17 nyelvjárási előfordulással. Protetikus magánhangót csak a miser nyelvjárásokban találunk /e, i, o/, pl. or. rydvan → irudvan /čst/, összesen 5 változatban 8 előfordulással. Két esetben n- szókezdőt találunk, ezek egyikében az n- a szóvégi nazális hatásával magyarázható: or. rydvan → nadvan /t.ya-k.t/.

24. or. m-, ṃ- /m, ṃ/

43 orosz szó 100 változatban 156 nyelvjárási előfordulással.

Mindenhol szókezdő m-t találunk: or. malek → mālūk /t.ya-trx/ 'vid melkoj, dlinoj ne bolee lo sm, besčusčatoj

riby'. Az orosz mox egyes nyelvjárásokban n- szókezdővel is előfordul: newek/čst/, nüwek /srg, čst, mäl/ és nük /čst/.

25. or. n- /^h/

19 orosz szó 43 változatban 99 nyelvjárási előfordulással.

Tulnyomó többségben a tatár szavakban is n- szókezdőt találunk, pl. or. navoz → nawiz /čst, o-miš/ összesen 17 orosz szó 34 változatban 72 nyelvjárási előfordulással. A középső nyelvjárásokban előfordul 1° l-, pl. or. nosilki → lacinki /kaz.ar/ összesen 2 orosz szó 6 változat 25 nyelvjárási előfordulással, és or. nalim → lälim /gäy/. Mindegyik esetben a szóbelseji -l- indukálta a változást - az első esetben hangátvetést; 2° m-, pl. or. naličnik → manišnik /minz/ összesen 2 változat 2 nyelvjárási előfordulással.

26. or. n̄- /^h/

4 orosz szó 7 változatban 12 nyelvjárási előfordulással.

Két kivétellel az or. n̄- tatár megfelelője n- a nyelvjárásokban, pl. or. nemec → mimeč /minz/ 'umnyj, znajuščij, delovityj'.

AZ OROSZ SZÓKEZDŐ MÁSSAIHANGZÓK MEGFELELTÉSEI A TATÁR NYELV-
JÁRÁSOKBAN

Összefoglaló táblázat¹³

orosz C-	Általában		Egyéb	orosz C-	Általában		Egyéb
	Középső	Miser			Középső	Miser	
p-, p̄-	p- /b-/	p-	f- /böre/ n-/t.ya,c/ p-/kuzn, čst, xvl/ m-/t.ya- k.t,m-kar/ d-/gäy, srg, čst/	z̄-	z̄-	z-	--
b-, b̄-	b- /p-/	b-		š-	š-	š-	č-/minz, tmn/
t-	t-	t-		ž-	ž-	ž-	ž-/kas, o-mis/
č-	t-, č-	t-, č-	k-	šč-	ešt-	č-, ešt-	-
č̄-	d-, č̄-	t̄-/d̄-/	-	c-	c-	c-	š-/gäy, glz/ s-/k.ar- blt.lmb/ c-/srg/ -
d-, k-	d- k-, q/g-/	d- k-/g-, x-/	l-/srg/ o-/kas/ d-/t.ya- trx/ y-/kmšl/	č- x-	č-/s-, š-/č- /q-/	š-, k-	-
g-, ḡ-	g-/k-/ p-/k̄-/	g- p- /f-/	-	j-, l-	v-, j̄- l- /ll-/ el-/	v- l- /ll-, el-/	n-/bär, kaz.ar- mam/ mäl/ j̄-/böre/ n-/gäy, t.ya-kt/
v-, v̄-	b-/v-, w-, p-, m-, ḡ-/	v-/b-, m-/	y-/kmšl/ w-/mäl/ g-/kuzn/ z-/t.ay, čpr/ č-/ngb-krš, zäy-krš, alb-krš/	r-, r̄-	r-	r-/er-, lr-, or-/	n-/mäl, srg, čst/
s-	s-	s-	š-/kaz.ar- mam/	m-, m̄-	m-	m-	m-/böre, minz/ m-/gäy, minz/
š-	č-/s-/	s-/č-/	s-/gäy, srg š-/minz/ d-/nokr, kaz.ar- mam/	n-	n-/l-/	n-	
z-	z-/j̄-/	z-		n-	n-	n-	

A HANGTANI VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

Egészében véve megállapítható, hogy a tatár nyelvjárásokban megőrződtek az orosz szókezdő mássalhangzók. Ugyanakkor olyan tendenciák is megfigyelhetők, amelyek megfelelnek a tatár nyelvjárások fonémarendszerének. A tatár fonémarendszerhez való alkalmazkodás mértéke utalhat egyrészt az átvételek korára, másrészt a nyelvjárás "archaizáló" voltára, vagyis arra, hogy az orosz nyelvi hatás kisebb mértékű a fonémarendszerben.

Két fő szempont adódik, amelyek alapján vizsgálhatók a szókezdő mássalhangzók a jövevénytiszavakban. 1° azoknak a mássalhangzóknak a vizsgálata, amelyek eredetileg nem állhatnak szókezdő helyzetben a tatárban, különös tekintettel a p-re, d-re és g-re. 2° Azoknak a mássalhangzóknak a vizsgálata, amelyek eredetileg nem tartoznak a tatár fonémarendszerbe.

a/ Zárhangok

Érdes jelenség, hogy míg a p- → b- és a g- → k- tendenciája a középső nyelvjárásokban figyelhető meg, a d- → t- inkább a miser nyelvjárásokban. Sőt szórványosan középső nyelvjárásokban az orosz b- szókezdőt p- hanggal helyettesítik. Az orosz szókezdő palatális d- átvétele mindenhol d-.

Az orosz k- szókezdő tatár megfelelőinél nyelvjárási sajátosságok is megfigyelhetők. A középső nyelvjárásokban veláris hangrendű szavakban q-t, ugyanígy a g- hanghelyettesítésnél a kmsl nyelvjárásban veláris g-t találunk.

b/ Réshangok és affrikáták

Eredeti tatár szóban g és ɣ kivételével réshang nem áll-

hat szókezdő helyzetben. Az f hang beilleszkedett a tatár fonémarendszerbe, de szókezdőként tatár szóban egyáltalán nem, s jövevénytavakban is ritkán fordul elő. Ez lehet az oka annak, hogy inkább p- szókezdőket találunk az orosz szókezdő f- helyén, míg az f- csak elszórtan jelentkezik. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy az f, mint fonéma, az oroszban is későn alakult ki egyrészt az egyházi nyelv görög nevei és terminusai hatására, másrészt a szóvégi zöngés mássalhangzók zöngétlenedésével. Az oroszban is szinte csak jövevénytavakban fordul elő, s a fonémarendszerben a megterheltsége alacsony.

Az or. v-, ǰ- szókezdőjü szavak átvételében élesen különbözik a két nyelvjárás csoport. Dento-labiális v hang nincs a tatár fonémarendszerben, s a középső nyelvjárásokban csak szórványosan maradt meg ez a szókezdő. Elsősorban b-vel, m-mel és w-vel igyekeznek helyettesíteni ezt a hangot. Ezzel szemben a miser nyelvjárásokban az esetek többségében v- szókezdőt találunk.

Az or. ǰ- és ǰ- szókezdők tatár megfelelői hasonló képet mutatnak. Többnyire depalatalizálódtak, de a középső nyelvjárásban szókezdő affrikátákat is találunk. Viszont tudjuk, hogy az affrikáták ezekben a nyelvjárásokban erősen réshang jelleget mutatnak. Érdekes párhuzamot vonhatunk a csuvas ǰ kialakulásával, ahol ǰ /ǰ/ ǰ > ǰ, s a tatárban is a ǰ > ǰ ill. ǰ > ǰ, és ezekkel a hangokkal helyettesítik az orosz palatális ǰ-t, ill. ǰ-t. A tatár ǰ és ǰ hangok hasonló változása areális jelenséget mutathat, ahol a zárelem gyöngülésével a hangok a változás első stádiumában állnak.

Az or. ǰ- megfelelői a középső nyelvjárásokban szintén a tat. ǰ réshanguságára utalnak - váltakozik a ǰ és az ǰ szókezdő, ami lényegében a két szókezdő hasonló minőségére mutat.

Az or. x-, ill. j- átvétele szintén tükrözi a két nyelvjárási csoport közti különbségeket: a x a középső nyelvjárásokban előfordul veláris g- szókezdővel, míg a miser nyelvjárásokban k-val; a j pedig szórványosan j- a középső nyelvjárásokban veláris magánhangzók előtt.

c/ Likvidák és nazálisok

Szókezdő helyzetben r, l és n nem állhat. Mégis inkább a miser nyelvjárásokra jellemző az, hogy protetikus magánhangzó áll a szókezdő r-, l- előtt. A középső nyelvjárásokban l- előtt szórványosan, r- előtt egyáltalán nem találunk protézist. Az n- előtt viszont egyik nyelvjárásban sem áll protetikus magánhangzó.

JEGYZETEK

1. E.M. AHUNZJANOV, Russkie zaimatvovanija v tatarskom jazyke, Kazan 1968
2. BÁLINT Gábor, Kazáni-tatár nyelvtan, Budapest 1877 pp. 20-21
3. V.A. BOGORODICKIJ, Vžedenie v tatarskoe jazykcznanie v svjazi s drugimi tjurkskimi jazykimi, Kazan' 1934
4. Philologiae Turcicae Fundamenta I. Wiesbaden 1959 pp. 408-412
5. M. POPPE, Tatar Manual, Bloogmington 1968
6. Sovremennyj tatarskij literaturnyj jazyk, Moskva 1969 p. 88
7. Ez a dolgozat része készül, a tatár nyelv orosz jövevényszavait feldolgozó nagyobb dolgozatomnak. Alapjául a tatár nyelvjárasi szótárból /Tatar telenen dialektologik süzlege, Kazan 1969/ kicédulázott orosz jövevényszavak szolgáltak, szám szerint 1162 tatár szó, mely 574 orosz szó átvétele. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt a szómutatót nem mellékelhettem, ezért az egyes hangok tárgyalása során a jelenségekre csak egy példát hozok, és közlöm, hogy összesen hány példa van rá. A tendenciák így világosan kirajzolódnak majd.
8. SCHÜTZ Ödön, AOH 25 /1972/ 369-381
9. Érdemes megjegyezni, hogy a b- szórványos zöngétlenedésére más török nyelvekben is van példa, ld. oszm. pek < bek "nagyon", parmak < barmaq "ujj" - sőt, ugyanazokban a szavakban is mindkét nyelvben, pl. tat. peşer- oszm. pişir- *bişür- 'süt /ételt/'
10. Mivel a tatár nyelvjárasi szótár a középső és a miser nyelvjárások szókészletét tartalmazza, a dolgozatban nem foglalkozom a keleti nyelvjárásokkal.

11. Orosz jövevényszavakat vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Volga-vidék orosz nyelvjárásait. Helyszüke miatt mégsem áll módomban itt foglalkozni velük, mivel igen bonyolult képet mutatnak, azonban konkrét eseteket vizsgálva figyelembe veszem az orosz nyelvjárási sajátosságokat, amennyiben erre szükség lesz.
12. A tatár szó jelentését akkor adom meg, ha eltér az átadó orosz szó jelentésétől.
13. Zárójelben a lényegesen kevesebb számú, de mégis tendenciát mutató hangok állnak, az "egyéb" kategóriában pedig az egyedi előfordulások.

A TATÁR NYELVJÁRÁSOK RÖVIDÍTÉSÉNEK A JEGYZÉKE

a/ Középső nyelvjárás

alb-krš	- alabugai nyj /keresztény tatárok/
bär	- bärängei nyj /Mari ASzSzk/
böre	- börei nyj /Baskir ASzSzk/
gäy	- uráli tatárok nyj-a /Permi terület/
glz	- glazovi nyj /Udmurt ASzSzk/
zäy-krš	- zäyi keresztény tatárok /Tatár ASzSzk/
kaz.ar.	- Kazányon tuli nyj-ok
kaz.ar.-blt	- baltaci nyj
kaz.ar.-döb	- döb"jäzi nyj
kaz.ar.-krš	- Kazányon tuli keresztény tatárok
kaz.ar.-lš	- layiši nyj
kaz.ar.-mam	- mamadiši nyj
kaz.ar.-ätñ	- ätnäi nyj
kas.	- kasiymi nyj /Rjazanyi terület/
kmšl	- kamišlii nyj /Kujbisevi terület/
k.-uf	- krasnoufimi nyj /Szverdlovszki terület/
minz	- minzäläi nyj /Tatár ASzSzk és Baskir ASzSzk/
ngb-krš	- nagaibäk keresztény tatár nyj /Cseljabinszki terület/

nokr - nokrati nyj /Kirovi terület/
ornb - orenburgi terület nyj
t.ya - a Tatár ASzSzk hegyvidéki nyj-a
t.ya-krš - podberezeni nyj
t-ya-k.t - Káma torkolatmenti nyj
t.ya-trx - tarxani nyj
čst-krs - a Kámántul keresztény tatár nyj-a /Tatár
ASzSzk/
ečk - eckeni nyj

b/ Misér nyelvjárás

bayk - baykibaši nyj /Baskir ASzSzk/
kuzn - kuznyecki nyj /Penzai terület/
lmb - lämbräi nyj /Penzai terület/
m-kar - a mordva-karatájok nyj-a /Tatár ASzSzk/
mäl - mäläkäsi nyj /Uljanovszki terület/
o-miš - az orenburgi terület misér nyj-a
srg - sergači nyj /Gorkijiterület/
tmn - temnikovi nyj /Mordvin ASzSzk/
xvl - xvalini nyj /Uljanovszki terület/
čst - čistaji nyj /Tatár ASzSzk és Kujbisevi terület/
čpr - čüprälei nyj /Tatár ASzSzk és Csuvas ASzSzk/